

Het altaar voor en na het concilie

Johan te Velde

1. Inleiding

Toen op 4 december 1963, dit jaar een halve eeuw geleden, de bisschoppen tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, de Constitutie over de heilige liturgie vaststelden, lieten ze zich daarin ook kort uit over het altaar. Voor de meeste gelovigen viel in die tijd vooral de verplaatsing van het altaar en de gewijzigde standplaats van de priester op. Het was de meest concrete liturgische vernieuwing van het concilie die tot doel had de verbetering van ‘de volledige, bewuste en actieve deelname aan de liturgische vieringen’,¹ een van de centrale motieven van de constitutie over de liturgie. Dit begrip *participatio actuosa* dook voor het eerst op in het motu proprio *Tra le sollicitudini* van paus Pius X in 1903. Het gaat daar aanvankelijk om de actieve deelname van de gelovigen aan de eucharistie en het gebed van de kerk door innerlijk, uiterlijk en door het ontvangen van de communie mee te vieren met de celebrant. In de loop van de twintigste eeuw ontwikkelde de Liturgische Beweging dit begrip verder. Het werd steeds meer verstaan als het liturgisch subject-zijn van de geloofsgemeenschap: als geheel in haar diverse geledingen en met de eigen rol van de ambtsdragers, is zij drager van de viering. Ook en juist rondom het altaar zou deze gezamenlijke betrokkenheid zichtbaar moeten zijn. Om die actieve deelname aan de viering, gefocust op het altaar, te verbeteren sprak de kerkvergadering wat vorm en plaatsing van het altaar betreft de noodzaak uit van materiële aanpassingen.²

Al voor het concilie gingen tijdens de viering van de eucharistie veel priesters zich opstellen in de richting van de aanwezige gelovigen, in plaats van samen met hen gericht te staan naar het kruisbeeld of het oosten.³ Uiteraard had deze verandering gevolgen voor plaats en vormgeving van het altaar. Om *versus populum* te kunnen vieren kon men het oude hoofdaltaar meestal niet meer gebruiken: dat stond te ver af van de gelovigen en te dicht tegen de wand. Op grote schaal werd daarom dichterbij het schip van de kerk een tweede altaar geplaatst,

¹ Constitutie *Sacrosanctum concilium* 14, in *Constitutie over de heilige liturgie Sacrosanctum concilium en andere liturgische documenten* (= Liturgische documentatie 9) (’s-Hertogenbosch 2012) 23.

² In de constitutie over de liturgie worden in hoofdstuk 7 (De gewijde kunst en heilige voorwerpen) nr. 128 ‘de vorm en constructie van altaren’ genoemd in het kader van de noodzakelijke aanpassing van de canones van de codex en andere kerkelijke voorschriften betreffende de uitwendige zaken die bij de liturgie horen. U. LANG: *Turning towards the Lord. Orientation in liturgical prayer* (San Francisco 2004) 21, stelt dat het concilie niet spreekt over het opzetten van nieuwe altaren, maar maakt geen melding van dit citaat.

³ Zie F. VAN DER MEER: ‘Facies ad populum’, in *Streven* 16 (1962) 201-216.

waaraan de priester de gebeden en handelingen van de eucharistie verrichtte. Het oude hoofdaltaar werd veelal alleen nog gebruikt als sacramentaltaar, voor het bewaren van de heilige hosties in het tabernakel. In nieuwe kerken, die in de jaren tijdens en na het concilie nog veelvuldig gebouwd werden, koos men voor één centraal altaar, niet ver van de gelovigen af, waar de priester goed achter kon staan.

De materiële aanpassingen die het concilie bedoelde betroffen dus de plaats en de vormgeving van het altaar. Ruim negen maanden na de vaststelling van de constitutie over de liturgie publiceerde de raad voor de uitvoering van de conciliebesluiten, het *consilium*,⁴ op 26 september 1964 de instructie *Inter oecumenici*. Het laatste hoofdstuk ervan is getiteld: 'Over de juiste vormgeving van kerken en altaren met het oog op een betere actieve deelname van de gelovigen.' In de paragrafen 2, 4 en 5 wordt geregeld dat het altaar bij voorkeur los van de achterwand opgesteld moet worden, zodanig dat gemakkelijker gericht naar het volk gecelebreerd kan worden, het meer het middelpunt van de ruimte wordt en de aandacht van de aanwezigen erop gericht wordt;⁵ verder wordt gesteld dat er slechts weinig zijaltaren, in zijkapellen, mogen zijn, en dat kruis en kandelaars niet noodzakelijk op het altaar, maar ook erbij opgesteld kunnen worden. De eerste veranderingen na het concilie gingen dus over deze drie onderwerpen.

In dit artikel willen we onze aandacht richten op deze ontwikkelingen omtrent de tafel van de Heer in de katholieke kerkgebouwen voor en na het concilie. Welke gevolgen heeft de grote cesuur van het Tweede Vaticaans Concilie gehad voor de visie op, en de plaats, de vormgeving en het gebruik van het altaar? Welke inhoudelijke theologische visies hebben tot deze ingreep geleid? We zullen in dit artikel een vergelijking maken tussen de rubricale regels met betrekking tot het altaar zoals die voor het concilie golden en de vernieuwde richtlijnen die na het concilie werden ingevoerd. Allereerst wordt de keuze voor deze werkwijze toegelicht (2). Nadat de vergelijking gemaakt is en de veranderingen in kaart zijn gebracht (3) willen we de achterliggende motieven peilen. Welke theologische inzichten met betrekking tot kerkgebouw en liturgie hebben de kerk ertoe gebracht haar voorschriften betreffende het altaar te wijzigen (4)? Daarna evalueren we de verandering en trekken praktische conclusies over plaats, aankleding en gebruik van het altaar (5).

⁴ *Consilium ad exsequendam Constitutionem de sacra Liturgia*, 'Raad ter uitvoering van de Constitutie over de heilige liturgie', ingesteld door het motu proprio *Sacram Liturgiam* op 25 januari 1964. Zie P. MARINI: *Een uitdagende hervorming* (Averbode 2010) 45; G. LUKKEN: *Met de rug naar het volk, liturgie in het spanningsveld van restauratie en vernieuwing* (= Meander 13) (Heeswijk 2010) 87-88.

⁵ *Praestat ut altare minus exstruatur a pariete seiunctum ut facile circumiri et in eo celebratio versus populum peragi possit* in *Acta apostolicae sedis* 56 (1964) 898. Het woord *praestat* wordt vaak met 'moet' vertaald, maar betekent eigenlijk 'het verdient de voorkeur'; de instructie geeft hier geen verplichting maar een wenselijkheid, zoals U. LANG: *Turning towards the Lord* 22, noot 2 opmerkt.

2. De te volgen werkwijze

Het christelijk altaar is studieus op verschillende manieren te benaderen. Het meest voor de hand liggend is de historische benadering. De ‘tafel van de Heer’ die de apostel Paulus voor het eerst noemt (1 Korintiërs 10, 21), heeft een rijke geschiedenis, die nauw verbonden is met de ontwikkeling van de viering van de eucharistie.⁶ Binnen die geschiedschrijving kan men zich nader toespitsen: op een bepaalde periode, op het liturgische gebruik ervan, op de kerkrechtelijke regelingen met betrekking tot het altaar, of op de architectonische of kunsthistorische aspecten.⁷ Naast een historische kan men ook voor een meer theologische of spirituele benadering kiezen: welke betekenis heeft het altaar binnen liturgie, theologie en geloofsbeleving?⁸ Ook voor een fenomenologische of rituologische benadering zou het onderwerp zich goed lenen: wat zegt de uiterlijke vorm, de omgeving, de plaatsing in de kerkruimte en het ritueel dat eromheen plaatsvindt over de betekenis van het altaar? In dit artikel kiezen wij voor een onderzoek naar de twintigste-eeuwse geschiedenis van de regelgeving met betrekking tot het katholieke altaar. Daarbij zal het liturgische recht ons uitgangspunt zijn. De gegevens daarvoor treffen we aan in drie soorten teksten: de *Codex iuris canonici* (Wetboek van canoniek recht); de *Rubricae generales* of *Institutio generalis* (Algemene rubrieken of Algemeen statuut) van het Romeins missaal en de *Praenotanda* op de ritus van de altaarwijding in het *Pontificale Romanum*. We zullen deze drie bronnen analyseren op het punt van regelingen voor het altaar met het oog op de veranderingen daarin en de theologische betekenis daarvan.

⁶ J. BRAUN: *Der Christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung* 1-2 (München 1924); J. TE VELDE: *Het verhaal van het altaar. Een dynamisch fenomeen in de christelijke liturgie* (Nijmegen 2013).

⁷ Bijvoorbeeld C. METZGER: ‘Le dispositif ancien de l’autel’, in *La Maison-Dieu* no. 193 (1993) 31-38; V. FUCHS: *Das Altarensemble. Eine Analyse des Kompositcharakters früh- und hochmittelalterlicher Altarausstattung* (Weimar 1999); S. DE BLAAUW: ‘L’altare nelle chiese di Roma come centro di culto e della committenza papale’, in *Roma nell’ alto medioevo* (Settimane di studio del centro Italiano di Studi sull’ alto medioevo xlviii) (Spoleto 2001) 969-990.

⁸ J. LECLERCQ: ‘Le mystère de l’autel’, in *La Maison-Dieu* no. 29 (1952) 60-70; M. KUNZLER: *Die Liturgie der Kirche* (= Amateca. Lehrbücher zur katholischen Theologie 10) (Paderborn 1995) 236, p. 239-245; C. VALENZIANO: ‘Liturgical Architecture’, in A.J. CHUPUNGO (red.): *Handbook for Liturgical Studies* 5. *Liturgical Time and Space* (Collegeville 2000) 383-384.; J. LESCRAUWAET: ‘Ons altaar is heilig’, in *Bulletin van de Vereniging voor Latijnse Liturgie* 76 (2001) 7-17; A. GERHARDS & B. KRANEMANN: *Einführung in die Liturgiewissenschaft* (Darmstadt 2008²) 204-205; P. DE CLERCK: *De liturgie begrijpen* (Leuven / Den Haag 2010) 133; E. DE LEENHEER: ‘De voorgangersstoel, de ambo en het altaar’, in J. GELDHOF (red.): *Ruimten voor heiliging. Over liturgie, kerkegebouwen en hun interieur* (Antwerpen 2011) 186-202; J.H. EMMINGHAUS: ‘Der gottesdienstliche Raum und seine Ausstattung’, in R. BERGER et al.: *Gestalt des Gottesdienstes. Sprachliche und nichtsprachliche Ausdrucksformen* (= Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft 3) (Regensburg 1999) 387.

Deze werkwijze heeft zijn beperkingen. Ten eerste spreken deze documenten qua thematiek alleen over het noodzakelijke. Meer liturgische onderwerpen zoals bijvoorbeeld de gebedsrichting naar het oosten, de verhoogde plaatsing van het altaar, de symbolische rol van de linker- en rechterzijde, komen er niet in voor. Ten tweede blijft de interessante voorgeschiedenis van het ‘concilie-altaar’ hierdoor buiten beschouwing. Immers al vanaf de jaren dertig waren er onder invloed van de Liturgische Beweging in Duitsland en Nederland initiatieven om het altaar anders te plaatsen, meer gericht naar de geloofsgemeenschap.⁹ De nieuwe regelgeving zal mede zijn beïnvloed door de ervaringen die hier zijn opgedaan. Ten derde komen de ontwikkelingen van de laatste vijftig jaar met betrekking tot de feitelijke plaatsing en vormgeving van en omgang met het altaar in de kerken hier niet in beeld. Deze beperking tot teksten met liturgische regelingen heeft echter ook een voordeel: zij stelt ons in staat te abstraheren van lokale condities en verschillen en ons te richten op de voor de hele rooms-katholieke kerk geldende wezenlijke veranderingen die in het vernieuwde recht hun weerslag hebben gevonden. Juist de vergelijking tussen de voorschriften die nog kort voor het concilie en die welke spoedig erna golden zal duidelijk kunnen maken waarin de belangrijkste veranderingen bestaan, los van de mate waarin en de wijze waarop die onder verschillende omstandigheden al of niet zijn ingevoerd.

De bepalingen die de rooms-katholieke kerk kent betreffende de plaats, de vorm, de aankleding en het gebruik van het altaar vinden we dus ten eerste in de codex, het kerkelijke wetboek van de katholieke kerk, en wel het oude van 1917 (verder aan te duiden als CIC 17),¹⁰ en het nieuwe dat na het concilie in 1983 (CIC 83)¹¹ van kracht is geworden. Op de tweede plaats zijn dergelijke aanwijzingen ook te vinden in de inleiding op het Romeins Missaal, vóór het

⁹ In Nederland zijn te noemen de abdijkerk van de Abdij van Berne te Heeswijk (1927) en de St. Antonius abt-kerk in Rotterdam-Delfshaven (1930) en vanaf de vijftiger jaren meerdere kerkgebouwen, waaronder de Gerardus Majella-kerk in Utrecht en de kerk van O.L.V. van Altijddurende Bijstand te Bilthoven. Zie P. POST: ‘A different story. The development of Roman Catholic Church architecture in the Netherlands after ca. 1850 from a ritual-liturgical and ritual-material perspective’, in L. VAN TONGEREN, M. BARNARD, P. POST & G. ROUWHORST (eds.): *Patterns and persons. A historiography of liturgical studies in the Netherlands in the twentieth century* (= Liturgia condenda 25) (Leuven / Paris / Walpole, MA 2010) 169-213, p. 197-199, foto’s p. 193-194; L. VAN TONGEREN: ‘From liturgical movement to liturgy on the move. The reform of the liturgy and the development of liturgical studies in the Roman Catholic Netherlands in the twentieth century’, in VAN TONGEREN, BARNARD, POST & ROUWHORST (eds.): *Patterns and persons* 25-68, p. 39-41; P. POST: *Space for liturgy. Between dynamic ideal and static reality. An exploration of the Roman Catholic liturgical space in the Netherlands (ca. 1850-present day) with particular focus on the role of liturgical booklets, the microphone and church pews*. (Groningen / Tilburg 2003) 31-32.

¹⁰ *Codex Iuris Canonici, Pii X Pontificis Maximi, inssu digestus Benedictae Papae XV auctoritate promulgatus* (Typis polyglottis Vaticanis 1951).

¹¹ *Codex Iuris Canonici, auctoritate Johannis Pauli PP. II promulgatus*, Latijns-Nederlandse uitgave (Hilversum / Kevelaar 1987).

concilie *Rubricae generales missalis Romani* (RG) geheten, en in het nieuwe na-conciliaire missaal van 1970 onder de naam *Institutio generalis missalis Romani* (IG). Van het Romeins missaal hebben we de editie van 1962 (de laatste vóór het concilie)¹² en die van 2002 (de meest recente)¹³ als uitgangspunt genomen. Op de derde plaats vinden we een zestal regels over de oprichting van het altaar in de *Praenotanda* van de in 1977 uitgekomen ‘Orde van dienst voor de kerk- en altaarwijding’, onderdeel van het Romeins pontificale (PP).¹⁴ De gegevens van de codex, de missaals en het pontificale overlappen elkaar enigszins. Naast een aantal gemeenschappelijke punten hebben ze ieder ook eigen materiaal.

We hanteren de volgende werkwijze. Eerst vergelijken we de richtlijnen voor het altaar tussen RG en IG, de inleidingen op het oude en het nieuwe missaal. Vervolgens doen we hetzelfde met de beide kerkelijke wetboeken, CIC 17 en CIC 83. Voor de inleiding op de altaarwijding bestaat geen voor-conciliaire variant, dus daar kunnen we een dergelijke vergelijking niet maken. Om een beter zicht te krijgen op de eigen aard van de richtlijnen van enerzijds het missaal en anderzijds de codex vergelijken we vervolgens de momenteel geldende boeken, IG en CIC 83. Daarna wordt de regelgeving van PP nog met beide andere vergeleken.

3. Vergelijkingen tussen oude en nieuwe regelgevingen

3.1. Vergelijking tussen het oude en het nieuwe missaal

Wie de teksten van RG en IG over het altaar naast elkaar legt, zal meteen het verschil in opschrift en het kwantitatieve onderscheid opvallen. RG heeft als opschrift *De praeparatione altaris ad missam*, ‘het klaarmaken van het altaar voor de mis’, terwijl IG spreekt over *De altari eiusque ornatu*, ‘het altaar en zijn aankleding’. In het nieuwe missaal is de doelstelling van deze regels dus uitgebreider. Het gaat hier niet alleen om de voorbereiding van het altaar voor de viering, maar algemener en fundamenteeler over het altaar en zijn aankleding, zij het wel met het oog op de liturgie. RG geeft de richtlijnen voor het altaar in de punten 525 tot en met 530, dus in zes onderdelen, terwijl IG hetzelfde doet in de punten

¹² *Missale Romanum, ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum summorum pontificum cura recognitum*. Editio typica 1962, Editione anastatica e introduzione a cura di Manlio Sodi – Alessandro Toniolo (Città del Vaticano 2007).

¹³ *Missale Romanum, ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Joannis Pauli PP. II cura recognitum*. Editio typica tertia (Vaticaanstad 2002), *Institutio generalis*. Nederlandse vertaling: *Algemeen statuut van het Romeins missaal* (= Liturgische documentatie 3) (Den Bosch 2004).

¹⁴ *Orde van dienst voor kerk- en altaarwijding* (= Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen 12) (z.p. z.j. [1980]). De verwijzingen hebben betrekking op de nummering van de in deze editie als vierde genoemde ‘Orde van dienst voor de wijding van een altaar’.

296 tot en met 308, dertien onderdelen. In het nieuwe missaal heeft men dus meer willen regelen. Dat past ook bij de andere titel: men beperkt zich niet tot praktische regels, maar geeft uitgebreidere en essentiëlere informatie. We zullen nu de punten van IG in de volgorde van de tekst bekijken en zien of RG het ook noemt en wat het erover zegt. Daarna komt aan de orde wat RG wel noemt maar wat bij IG niet meer terugkomt.

Het eerste punt, IG 296, geeft een *theologische omschrijving van het altaar* waarin vier aspecten naar voren komen: (1) op het altaar wordt het kruisoffer onder sacramentele tekenen tegenwoordig gesteld; (2) het wordt ook tafel van de Heer genoemd; (3) het volk van God komt rond deze tafel samen om deel te nemen aan deze viering; en (4) het is het middelpunt van de dankzegging die in de eucharistie plaats vindt. Deze inhoudelijke omschrijving vinden we niet in RG. Het is een nieuwe positiebepaling in de geest van het concilie: de bijbelse benaming ‘tafel van de Heer’ wordt gebruikt en de verbinding van de eucharistie met het volk van God wordt genoemd. Het altaar wordt hier niet primair beschreven als de plaats van de priester waar hij zijn ambtelijke dienst verricht, maar als de plaats waar het Godsvolk zich verzamelt om in de eucharistie Christus’ offer dankend te gedenken en in zijn geest onderlinge verbondenheid en solidariteit met mensen in nood te beleven.

Punt IG 297 meldt de verplichting dat *elke gewijde ruimte, kerk of kapel, een altaar moet hebben*. Deze bepaling is hier voor het eerst uitgesproken, (ook het missaal van 1970 had deze regel nog niet) maar gold ongetwijfeld al eeuwen lang. Dat deze verplichting juist hier aan de orde komt is paradoxaal omdat onder hetzelfde punt de mogelijkheid toegelaten wordt de eucharistie buiten een gewijd gebouw op een niet-gewijde ‘daartoe geschikte tafel’ te vieren. Deze optie bestond voor het concilie niet. De eucharistie werd altijd opgedragen op een altaar, hetzij een vast altaar in een kerkgebouw, hetzij een gewijde altaarsteen daarbuiten. De kern van de zaak was dat de mis altijd op een geconsecreerde altaarsteen opgedragen moest worden en die regel is nu verlaten voor wat betreft vieringen buiten een kerkgebouw.¹⁵ Een regel die wel in de codex te vinden was (CIC 17, 1197) maar niet in het oude missaal, wordt nu in IG 298 opgenomen: *elke kerk moet een vast altaar hebben*.¹⁶ Het oude kerkrecht sprak uitgebreid over het verschil tussen een *altare fixum* en een *altare mobile*, een vast en een beweegbaar altaar. In de codex van 1917 werd met een vast altaar bedoeld een altaar waarbij het blad (*mensa*) en de ondersteunende constructie (*stipes*) één

¹⁵ Een interessant detail is dat het missaal van 1962, RG 525, al wel het gebruik van een zogenaamd *antimension* toestaat. Dit is een gewijd kleedje met daarin genaaid relieken van martelaren, zoals dat in de oosterse kerken gebruikt wordt. Hoewel het in de codex van 1917 nog uitdrukkelijk verboden was, wordt het hier geaccepteerd als vervanging van de verplichte altaarsteen bij vieringen op een niet-gewijde tafel.

¹⁶ Deze regel werd in het missaal van 1970, IG 262, vager geformuleerd: ‘het hoofdaltaar moet als regel een vast en gewijd altaar zijn’ en lijkt onder IG 299 in de vertaling enigszins gerelativeerd te worden. Daar staat: ‘Het moet gewoonlijk een vast en gewijd altaar zijn’.

geheel vormden en samen gewijd waren, terwijl een verplaatsbaar altaar in het oude recht meestal duidde op een losse gewijde altaarsteen. In het nieuwe kerkrecht zijn deze definities veranderd. Het gaat nu om een al of niet aanwezige verbinding met de vloer: het vaste altaar zit aan de vloer vast, het verplaatsbare altaar kan naar een andere plaats overgebracht worden. Over de losse altaarsteen wordt niet meer gesproken omdat deze niet meer verplicht is.¹⁷

In IG 299 gaat het over *de plaats van het altaar*. Dit punt werd meteen na het concilie in de instructie van 1964 geregeld en wordt hier in identieke bewoordingen omschreven. Ook in PP 8 worden dezelfde formuleringen gebruikt. Het was dus in eerste instantie een van de belangrijker thema's. Terwijl de plaatsing van het altaar in de westerse kerk in de geschiedenis meerdere varianten heeft gekend, is het niet eerder voorgekomen dat daarover in codex of missaal een aanwijzing werd gegeven. In de oude kerk heeft het altaar zowel in het schip van de kerk als in of voor de apsis gestaan. In de Middeleeuwen was het in het westen algemeen gebruik om het dicht bij de oostelijke wand te plaatsen. Omdat in de loop van de twintigste eeuw en vooral vanaf het concilie er grote waarde werd gehecht aan de mogelijkheid de mis te celebreren gericht naar het volk wordt nu vastgelegd dat het altaar bij voorkeur los van de wand opgericht moet worden, 'zodat men er gemakkelijk omheen kan gaan en daaraan de viering kan plaats vinden toegekeerd naar het volk.' Aangevuld wordt in IG 299 nog dat het zo geplaatst moet zijn dat het centraal staat en dat de aandacht van de gelovigen er als vanzelf op gericht is. De noodzaak van *de wijding van het vaste altaar*, of de zegening van het verplaatsbare altaar, komt in IG 300 (zie ook CIC 83, 1237) aan bod. In de oude teksten van codex (CIC 17, 1199) en missaal (RG 525) wordt deze verplichting direct gerelateerd aan de viering van de eucharistie: de mis mag alleen op een geldig gewijd altaar opgedragen worden. In de nieuwe teksten staat deze verplichting op zichzelf en krijgt daardoor een ruimere betekenis: het altaar hoort gewijd te zijn, gezien zijn symbolische betekenis en diverse liturgische functies. Over *het materiaal waarvan het altaar gemaakt is* spreekt IG 301 (zie ook CIC 83, 1236 en PP 9): het tafelblad, de *mensa*, moet van steen, met name van natuursteen zijn, in overeenstemming met de traditie, verwijzend (zie IG 298) naar Christus, de levende steen (1 Petrus 2, 4). Deze regel wordt echter meteen gerelativeerd; de bisschoppenconferentie mag toestemming geven een ander waardig en stevig materiaal te gebruiken.

Vervolgens stelt IG 302 *de plaatsing van relieken* aan de orde, het oude gebruik om het altaar te verbinden met de stoffelijke overblijfselen van bloedgetuigen van Christus. Vier elementen vallen op: er wordt gesproken over een gebruik dat gehandhaafd kan worden; het wordt dus niet als een verplichting gezien. Ze worden onder het altaar geplaatst, en niet erin of erop. Het mogen ook relieken van niet-martelaren zijn. En: de echtheid van de betreffende relieken moet vast-

¹⁷ In de IG van het missaal van 1970, nr. 265, wordt nog verwezen naar de gewijde steen die voor vieringen op een tafel niet langer verplicht is; deze verwijzing wordt in IG 2002 weggelaten.

staan. Over de relieken spreekt RG in het geheel niet. De oude codex (CIC 17) noemt in 1198, 4 wel uitdrukkelijk de verplichting dat zowel in vaste als verplaatsbare altaren in de *mensa* zich een reliekengraf bevindt. In de na-conciliaire situatie worden de altaar-relieken trouwens in alle boeken besproken. In CIC 83 (1237, 2) slechts kort maar wel iets verplichtender: 'het gebruik om onder een vast altaar relieken van martelaren of van andere heiligen te bewaren, dient behouden te worden.' In PP 11 komt het thema van de altaar-relieken het meest uitgebreid aan de orde. Er is hier geen sprake van een absolute verplichting, wel van een nadrukkelijke wens. Er worden drie kanttekeningen bij geplaatst. Ten eerste: de relieken moeten van een zodanig formaat zijn dat er een deel van een menselijke lichaam in te herkennen is. Ten tweede: men moet alles doen om te vermijden dat er onechte relieken worden gebruikt. Liever zelfs is er een altaar zonder relieken, dan met dubieuze. Ten derde: de reliekhouder mag niet boven of op het altaarblad geplaatst worden, maar moet er zo mogelijk onder gezet worden. Er is geen sprake meer van kleine relieken die in het blad ingemetseld worden. Zowel uit de inhoud als uit de plaats van deze regels (minder in de codex en meer in de liturgische boeken) kunnen we concluderen dat het gebruik van altaar-relieken na het concilie minder een juridische noodzaak is geworden en meer een zinvol liturgisch en spiritueel gebruik.

Het aantal altaren in een kerkgebouw wordt in IG 303 besproken. Bij de bouw van nieuwe kerken verdient het de voorkeur één altaar op te richten, als beeld van de ene Christus en de ene eucharistie.¹⁸ In bestaande kerken zal het oude hoofdaltaar echter vaak ongunstig liggen om actieve deelname van het volk te bevorderen. Dan mag er een tweede, ook een vast, altaar opgericht worden waaraan dan de liturgische vieringen plaats vinden. De regel van het ene altaar komt in dezelfde bewoordingen in PP 7 terug, maar daar wordt een uitzondering gemaakt voor een tweede altaar in een dagkapel voor kleinere groepen gelovigen, die ook als sacramentskapel kan dienen. Duidelijk is dat de huidige regelgeving terughoudend is met betrekking tot meerdere altaren en onnodige zijaltaren afwijst.

Tenslotte spreekt IG in de punten 304 tot en met 308 over de *aankleding en versiering van het altaar*. In RG waren de punten 326-329 aan dit onderwerp gewijd. De witte linnen bedekking, dwaal genoemd, wordt zowel voor en na het concilie van belang geacht. In RG 526 zijn drie gewijde dwalen verplicht, in de nieuwe situatie (IG 304) wordt nog over minstens één dwaal gesproken, nu echter met de toelichting 'uit eerbied voor de gedachtenisviering van de Heer en voor het gastmaal waarin het lichaam en bloed van de Heer worden gegeven'. Over versiering met bloemen wordt in het oude missaal niet gesproken. Het nieuwe, IG 305, spreekt (in tegenstelling tot het missaal van 1970) er vrij uitvoerig en restrictief over; geen bloemen in de vastentijd, beperkt in de advent en bij voorkeur geen bloemen op het altaar maar ervoor of erbij. Beide missaals

¹⁸ Het missaal van 1970 vermeld in IG 267 nog in restrictieve zin de zijaltaren. Deze worden in het missaal van 2002 niet meer genoemd, en ook wordt daar uitdrukkelijk voor één altaar gepleit.

benadrukken (in IG 306 en RG 529) dat er geen zaken op het altaar staan die er niet horen of niet nodig zijn voor de viering. Over de schaal of pateen met hosties en de kelk met wijn en water zegt RG 528, dat die op een tafel (de zogenaamde *credens*)¹⁹ klaar worden gezet aan de epistelzijde, de rechterzijde, van het altaar.²⁰ IG 307, die zich niet bezig houdt met de voorbereiding op de viering maar meer met de tekenwaarde van het altaar op zich, stelt dat het evangelieboek er vanaf het begin op ligt en de hostie schaal of pateen en de kelk met de gaven van brood en wijn, vanaf de offeranderitus. Kandelaars en kruis horen in het oude missaal nog op het altaar (RG 527) evenals de canonborden en een kussen of lessenaar voor het missaal. De laatstgenoemde objecten komen in het nieuwe missaal niet meer voor, wel echter de kaarsen en het kruis. IG 307 noemt de kaarsen die uit eerbied en om reden van het feestelijk karakter erop of erbij geplaatst kunnen worden, en IG 308 vermeldt dat het kruis met de afbeelding van de gekruisigde Christus, dat goed zichtbaar moet zijn, ook op of bij het altaar kan staan en ook buiten de vieringen aanwezig blijft.²¹ De details maken duidelijk dat het nieuwe missaal zo weinig mogelijk voorwerpen op het altaar wil.²²

3.2. Vergelijking tussen de oude en de nieuwe codex

Allereerst valt op dat het nieuwe kerkelijk wetboek voor altaren veel minder bepaalt dan het oude. Waren er in de oude codex dertien canones verdeeld over 34 paragrafen over het altaar te vinden, in de nieuwe codex vinden we er slechts zes, in dertien paragrafen. Een aantal zaken die men in 1917 wilde regelen, vinden we nu niet terug. Met name het fenomeen van de geprivilegieerde altaren²³ en de pauselijke altaren²⁴ zijn uit het wetboek verdwenen. Ook de draagbare altaren, waar in het oude kerkrecht veel aandacht voor was, worden niet meer vermeld. Het gaat hier om een gewijde altaarsteen die in of op een niet-gewijde houten tafel geplaatst kon worden, zodat voldaan werd aan de verplichting altijd de eucharistie te vieren op een gewijde altaarsteen, ook als ergens geen

¹⁹ Dit gebruik van de *credens* voor de gaven van brood en wijn en andere benodigdheden komt in oudere edities van het missaal nog niet voor. Zij werd alleen gebruikt in plechtige vieringen.

²⁰ Over de betekenis van de linker- en rechterzijde van het altaar, waar in de oude ritus respectievelijk het evangelie en de eerste Schriftlezing werden voorgelezen, zwijgen de besproken documenten.

²¹ Deze laatste vermelding wordt toegevoegd in 2002, ontbreekt in IG van 1970.

²² Zij het dat een microfoon voor de geluidsversterking in de editie van 2002 niet ongenoemd blijft, dit met het oog op de actieve deelname van de gelovigen.

²³ Altaren waarbij een volle aflaat verleend wordt aan overledenen voor wie daar een mis wordt gelezen. Een aflaat is volgens de 'catechismus van de katholieke kerk' een kwijtschelding van tijdelijke straffen in het vagevuur voor reeds vergeven zonden.

²⁴ Het hoofdaltaar in de grote Romeinse basilieken waaraan alleen de paus mocht celebreren.

vast altaar was. Ook het gebruik om elk altaar een eigen titel te geven, veelal de naam van een heilige aan wie het altaar werd toegewijd, is niet meer voorzien. Naast deze verwijderde regels, is er ook een aantal wijzigingen te constateren. Allereerst gold in het oude kerkrecht, zoals gezegd, dat de mis uitsluitend op een gewijd altaar mocht worden opgedragen, ook als men buiten een gewijd kerkgebouw een viering wilde doen. Het gebruik van een *verplaatsbaar altaar*, ofwel een altaarsteen was dan verplicht. Volgens de huidige regeling kan men nu buiten een kerkgebouw een 'daartoe geschikte tafel' gebruiken, waarop geen altaarsteen meer gebruikt hoeft te worden, maar wel een dwaal en een corporale gelegd moeten worden. Een tweede verandering betreft *het materiaal*. Ook al heeft natuursteen nog altijd de voorkeur als het gaat om het altaarblad, ook andere waardige materialen zijn nu toegelaten, terwijl de oude codex alleen natuursteen accepteerde. De derde verandering betreft de *reliken* van martelaren. Deze worden alleen nog vereist in of onder een vast altaar. De vierde verandering betreft *het verliezen van de nijd*; dit is alleen aan de orde wanneer het altaar grotendeels vernield is of wanneer het door een decreet van de ordinarius tot profaan gebruik terug gebracht is. In de oude codex waren ook de verwijdering van de reliken en de scheiding van blad en onderstel een oorzaak van ontwijding en dat is nu niet meer het geval. De vijfde verandering: het altaar wordt niet meer geconsecreerd maar *gewijd (dedicare)*.²⁵ Enkele kernegevens zijn in essentie gelijk gebleven: een profaan gebruik van het altaar wordt afgewezen, de noodzaak dat het altaar wordt gewijd of gezegend blijft bestaan; er is een voorkeur voor het gebruik van steen, het gebruik om het altaar te voorzien van reliken blijft bestaan en het plaatsen van een overledene onder of nabij het altaar wordt afgewezen. De plaats van het altaar of het aantal altaren worden niet geregeld.

We kunnen concluderen dat het kerkelijk recht van na het concilie zich ten opzichte van het altaar veel terughoudender opstelt. Diverse thema's zijn verdwenen uit de codex en worden gedeeltelijk overgelaten aan de liturgische boeken; bij andere wordt in plaats van een verplichting een voorkeur aangegeven.

²⁵ Het verschil tussen consecratie en dedicatie is in de liturgiegeschiedenis lang onduidelijk geweest. Het huidige kerkelijke gebruik van deze begrippen laat zich kort, schematisch en onvolledig, als volgt omschrijven: consecratie is het in bezit genomen worden door God met het oog op de heilsbedeling, dedicatie is het onttrekken aan profaan gebruik en bestemming voor de eredienst. Zie H. MANDERS: 'Consecratie', in L. BRINKHOFF et al. (red.): *Liturgisch woordenboek* 1 (Roermond 1958-1962) 460-469.

3.3. Vergelijking tussen de postconciliaire boeken: de codex, het missaal en het pontificale²⁶

3.3.1. Overeenkomsten tussen de drie boeken

De drie vigerende boeken met richtlijnen betreffende het altaar die we nu gaan vergelijken, hebben elk hun eigen karakter. Uit de aard van de boeken volgt dat de codex zich meer richt op het middels rechtsregels veilig stellen van het eigen, sacrale karakter van het altaar, het missaal vooral oog heeft voor het liturgisch gebruik van het altaar en het pontificale focust op de uitgangssituatie van het in de praktijk oprichten en wijden van een altaar. De regels die ze niet met elkaar delen hebben, zoals we zullen zien, daarop betrekking.

Van de zes canones uit de codex van 1983 met bepalingen over het altaar vinden we er vier ook terug in de *Institutio generalis* van het missaal 2002: (1) de eucharistie die in een kerk gevierd wordt moet plaats vinden op een gewijd altaar, de eucharistie die buiten een kerk gevierd wordt kan ook op een gewone tafel; (2) de omschrijving van het verschil tussen een vast en een verplaatsbaar altaar; in de codex is er sprake van een voorkeur, in het missaal van de verplichting van een vast altaar in kerk; (3) de verplichting van de wijding van het altaar en het handhaven van het gebruik van de relieken; (4) het materiaal waaruit het altaar gemaakt wordt (een voorkeur voor steen, maar het mag ook ander waardig materiaal zijn). Deze vier punten komen ook voor in de inleiding op de altaarwijding en kunnen dus gelden als de kernpunten.²⁷

3.3.2. Eigen materiaal per boek

De twee canones die niet in het missaal en de wijdingsliturgie terugkomen hebben betrekking op de ontwijding van een altaar, het verbod om een overledene onder het altaar te bergen²⁸ en de regel dat het altaar niet voor profane zaken gebruikt mag worden.

Het missaal heeft een aantal regels die in de codex niet te vinden zijn: over de plaatsing van het altaar (los van de achterwand), de voorkeur voor één altaar en de aankleding en versiering ervan. Van deze punten komen de eerste twee ook in het pontificale voor.

Het pontificale geeft een theologische uiteenzetting over de aard en de waardigheid van het altaar, waarin behalve de relatie met de eucharistie, met Christus en met de martelaren, ook nog een ander thema behandeld wordt. Vrij uitge-

²⁶ Vergelijk de opsomming van de huidige bepalingen in EMMINGHAUS: 'Der gottesdienstliche Raum'.

²⁷ Alleen de verplichting om een altaar te wijden of te zegenen en in een kerkgebouw op een gewijd altaar te celebreren wordt hier niet genoemd. Misschien dat men die vermelding hier als overbodig beschouwt, omdat dit hele onderdeel van het pontificale juist voor die wijding bedoeld is.

²⁸ Canon 1239, 1: 'Onder een altaar mag geen stoffelijk overschot geborgen worden; anders is het niet geoorloofd de Mis op dit altaar te celebreren.' Het gaat hier niet om relieken van heiligen die juist wel onder een altaar geborgen worden, maar om het op een aanzienlijke plaats bijzetten van een overledene.

breid wordt onder de titel 'De christen is ook zelf een geestelijk altaar' aan de hand van citaten van Ignatius van Antiochië, Polycarpus, Origenes en Gregorius de Grote, de spirituele betekenis van het altaar als beeld van gebed en heilig leven van de christen geschetst.²⁹ Het is een opmerkelijke verdieping van de visie op het altaar. Bij de regels voor de oprichting van het altaar vinden we verder één rubriek die alleen hier voorkomt (PP 10) over de gewoonte om het altaar aan een heilige toe te wijden. Deze tekst benadrukt: 'Uit de eigen aard van het altaar volgt dat het alleen aan God wordt toegewijd, want het eucharistisch offer wordt alleen aan God gebracht. (...) In nieuwe kerken mogen (daarom) geen beelden of afbeeldingen van heiligen boven het altaar geplaatst worden.'

4. Theologische reflectie

De verwijzingen naar de theologische betekenis van het altaar zoals we die in IG en PP aantreffen laten zich in vijf punten samenvatten: het altaar als (1) beeld van Christus; (2) plaats voor de eucharistie; (3) hart van de kerkgemeenschap; (4) verbinding met de martelaren; (5) teken van christelijke spiritualiteit. Bij elk van deze punten zullen we de bijbehorende vernieuwing van het altaar in kaart brengen.

4.1. Het altaar als beeld van Christus

De symboliek van het altaar, zoals die zich in de traditie ontwikkeld heeft, krijgt in de na-conciliaire visie meer gewicht. Het altaar is symbool van Christus. Het verwijst naar het offer van de eucharistie, waarin Christus' lijden herdacht wordt en naar de communie, waardoor de christenen delen in het paasmaal van de Heer. Vanwege die nauwe band met de eucharistie 'zijn de kerkelijke schrijvers in het altaar als het ware het teken van Christus zelf gaan zien' (PP 4). Als zodanig heeft het niet alleen een rol voor de eucharistie, maar ook een zelfstandige tekenwaarde in de liturgie. De regel dat er in een kerk in principe één altaar is, vindt zijn motivatie in de verwijzing naar de ene Christus. De aanwezigheid en het gebruik van zijaltaren in dezelfde kerkruimte wordt in de na-conciliaire richtlijnen afgewezen, waardoor men de verdeling of versnippering van het altaar een halt toeroept. Ook de voorkeur voor het gebruik van natuursteen voor het altaarblad, verwijst naar Christus als de hoeksteen (1 Petrus 2, 4-6) en de rots (1 Korintiërs 10, 4).

4.2. Eucharistie en wijding van het altaar

Ten dienste van de viering van de eucharistie wordt het altaar gewijd. Het ritueel van de altaarwijding is vereenvoudigd maar geldt nog steeds als verplicht

²⁹ TE VELDE: *Het verhaal van het altaar* 128-138.

voor een in een kerk te plaatsen altaar. De zalving van het altaar verwijst naar Christus de gezalfde, de wierook die erop gebrand wordt is een teken van het offer van Christus en de gebeden van de gelovigen. De bekleding met de dwaal verwijst naar het gereed maken en versiering van de tafel van de Heer en de ontsteking van altaarkaarsen verwijst naar Christus het licht (PP 22). Het is een uiting van eerbied voor het sacrament van de eucharistie dat erop gevierd wordt en een uitdrukking van de symbolische betekenis van het altaar. Het altaar heeft als 'tafel van de Heer' de genoemde tweevoudige betekenis: plaats van offer, gedachtenis van Jezus' kruisdood en dankzegging enerzijds en plaats van gemeenschap, delen in de maaltijd van het lichaam van Christus, communie, anderzijds. Door de wijding, de dedicatie, wordt deze rituele tafel aan de profane sfeer onttrokken, hij wordt apart gezet, gereserveerd voor deze heilige handelingen en liturgische en spirituele betekenissen. Het is niet langer verplicht de eucharistie uitsluitend aan een gewijd altaar te vieren. Uitdrukkelijk vermeldt PP 4 dat de eucharistie op elke plaats die er zich voor leent gevierd kan worden. Maar daar waar sprake is van een altaar kan deze niet voor profane zaken gebruikt worden. Het gewijde altaar is een permanente verwijzing naar Christus en de eucharistie. Het kan slechts door ernstige beschadiging of door een besluit van de ordinarius 'ontheilgd', dat wil zeggen onttrokken worden aan de liturgische bestemming en symboliek.

4.3. Samenkomst van het volk van God

Het concilie heeft grote nadruk gelegd op de actieve deelname van de gelovigen. In die geest wordt het altaar gezien als het hart van de *synaxis*, de liturgische samenkomst van het volk van God dat als lichaam van Christus en op grond van het algemeen priesterschap haar eredienst viert. Met het oog daarop heeft men het altaar bij voorkeur los van de achterwand gewild en dichterbij de aanwezige gelovigen, zodat de eucharistie als handeling van de gemeenschap beter tot uitdrukking komt en het actief deelnemen gemakkelijker kan plaats vinden. In de geschiedenis van de christelijke liturgie heeft het altaar zowel in de apsis, bij de oostelijke wand van de kerk gestaan, als verder daarvan verwijderd. In veel kerken in Italië en Noord-Afrika vanaf de vierde eeuw stond het altaar dan ook in het kerkship: in de grote basiliek van Carthago zelfs bijna in het midden van de kerk, vierentwintig meter van de apsis af.³⁰ Frits van der Meer beschrijft beeldend hoe dit kleine altaar in het grote kerkship, omgeven door een hekwerk, de *cancelli*, tijdens de eucharistie het centrum van de aandacht wordt: het gebed en de offergaven van de gelovigen die eromheen staan richten zich naar dit centrale punt.³¹ In de diversiteit van mogelijke plaatsen van het altaar in de Latijnse ritus drukt zich een zekere spanning uit tussen enerzijds de eerbiedige afstand en anderzijds de actieve meer nabije betrokkenheid. Het is

³⁰ BRAUN: *Das christliche Altar* 385.

³¹ F. VAN DER MEER: *Augustinus de zielzorger* (Utrecht / Brussel 1949²) 434-438. Zie ook de afbeelding van een reconstructie van de Afrikaanse stadskerk in *Ibidem* 97.

duidelijk dat in de kerkinrichting van de laatste vijftig jaar de voorkeur naar deze laatste variant uitgaat: vaak beperkte men zich niet tot een altaar los van de achterwand, maar zocht men naar mogelijkheden het te midden van de gemeenschap te plaatsen. Het altaar is beeld van de gemeenschap in Christus, die zich niet alleen uitstrekt tot de aanwezigen, maar ook tot de afwezigen en met name tot medemensen in nood.³² Het altaar is niet langer 'eigendom' van de celebrant, maar van de hele geloofsgemeenschap. De relatie met God en daarin de relatie met de medemens, horizontaal en verticaal, komen er samen in het met het altaar verbonden symbool van het kruis. Het altaar in de na-conciliaire wetgeving is symbool van de actieve betrokkenheid van het volk van God bij de liturgie, het staat 'in het midden van de geloofsgemeenschap'.³³

4.4. De relieken

Bijna vanaf het begin is er een verbinding geweest tussen het altaar en de stoffelijke resten van martelaren. Aanvankelijk bestond deze uit de gewoonte boven een martelarengraf een altaar en een kerk te bouwen, later keerde men het om door resten van het lichaam van een martelaar onder een altaar te plaatsen. Zo werd bij de gedachtenisviering van Christus' dood in herinnering geroepen dat zijn sterven uit liefde door zijn gelovigen nagevolgd werd, met name door hen die door hun martelaarschap deel hebben in zijn lijden (PP 5 en 20). Geleidelijk aan werd de aanwezigheid van relieken, hoe klein of dubieus ook, een juridische voorwaarde voor de wijding van een altaar en was er minder aandacht voor de spirituele betekenis ervan. De na-conciliaire teksten benadrukken de echtheid en de herkenbaarheid van de relieken en nodigen de gelovigen voorafgaand aan een altaar- of kerkwijding uit een vigilie te houden bij deze relieken en daarin stil te staan bij het leven en sterven van de betreffende heilige als beeld van het levensoffer van Christus.³⁴ Het altaar verwijst zo naar het concrete navolgen van Christus in het leven van alledag.

4.5. De christen als geestelijk altaar

Het altaar is in de geschiedenis van de christelijke spiritualiteit gezien als symbool van geloof, gebed en het heilig leven van de christenen. De nadruk die in de boeken wordt gelegd op het vrij houden van het altaarblad heeft hiermee te maken. De lege vlakke ruimte van het altaar symboliseert de openheid en de beschikbaarheid van de mens voor wat God in en door hem of haar wil doen. De offergaven van de gelovigen die op het altaar worden geplaatst zijn tekenen van het menselijk leven en de arbeid die ten dienste worden gesteld van de

³² LUKKEN: *Met de rug naar het volk* 137.

³³ B. NEUNHEUSER: 'Altar inmitten der Gemeinde', in J. SCHREINER (Hrsg.): *Freude am Gottesdienst. Aspekte ursprünglicher Liturgie* (Stuttgart 1983) 319-329.

³⁴ 'Orde van dienst voor de kerkwijding' no. 10, in *Orde van dienst voor kerk- en altaarwijding* 24-25.

komst van Gods koninkrijk. Het altaar heeft dus, nauw verbonden met de liturgische, ook een spirituele betekenis en maakt daardoor duidelijk dat de uiterlijke rituelen en de innerlijke beleving van het christelijk engagement niet van elkaar te scheiden zijn.

5. Evaluatie en praktische conclusies

Uit de bestudeerde teksten blijkt dat het Tweede Vaticaans Concilie heeft beoogd het altaar terug te geven aan het volk van God. De vernieuwde visie op het altaar is het resultaat van een herbronning, waarbij men gekeken heeft naar een periode in de kerkgeschiedenis voorafgaand aan de ontwikkeling van zijaltaaren en privé-missen. Het concilie heeft een eind willen maken aan de versnippering en clericalisering van het altaar. Ook de ontwikkeling om de eigen betekenis van het altaar over het hoofd te zien en de aandacht te richten op allerlei objecten op en rondom het altaar, heeft men een halt toegeeroepen. De ecclesiale en spirituele betekenis van het altaar krijgen in de nieuwe regelgeving alle kans. Van een verwijderd object dat uitsluitend benaderd werd door de celebrerende priester en zijn assistenten, bedoelt het altaar weer het hart en het centrum van de vierende en biddende gemeenschap te zijn,³⁵ waar de gaven van de gemeenschap gebracht worden, waar, onder acclamatie van de gelovigen, de dankzegging en de heiliging van de gaven plaats vinden en vanwaar de gelovigen het lichaam en bloed van Christus ontvangen. Het altaar is binnen de liturgie symbool van verbinding, verbinding met God en met Christus, verbinding tussen priester en gelovigen, verbinding tussen de gelovigen onderling en verbinding met wie in nood zijn. Men kan hier ook het Bijbelse en conciliaire begrip *communio*, 'gemeenschap' gebruiken. Door geloof en sacramenten wordt de gelovige binnen de kerk opgenomen in de gemeenschap van de Drie-ene God. Door de gezamenlijke verbondenheid met God door Christus ontstaat er rondom het altaar een gemeenschap van gedoopte en gelovige mensen in de heilige Geest die in de eucharistische liturgie, maar ook in het dagelijks leven, zichtbaar wordt. Het altaar is een permanente herinnering aan en verwijzing naar die gemeenschap in Christus.

De juridische veranderingen blijken een waardevol theologisch fundament te hebben, waarin de oud-kerkelijke visie op de spirituele, kerkelijke en liturgische betekenis van het altaar geactualiseerd is. Of deze nieuwe liturgische richtlijnen in de praktijk zijn begrepen, verwerkt en uitgevoerd valt buiten het kader van dit artikel. Er zijn echter bij de invoering van de veranderingen wel enkele kritische vragen te stellen.

³⁵ Over het gebed met als focus het altaar, zie J. TE VELDE: 'De openingsritus in de beide vormen van de eucharistie', in *Tijdschrift voor liturgie* 96/3 (2012) 142-159; IDEM: 'Het belang van het altaar in het monastieke leven', in: *De Kovel* nr. 27 (2013) 88-96.

1) De verantwoordelijken voor de uitvoering van de besluiten na het concilie hebben het dringend nodig geacht om snel met nieuwe richtlijnen te komen over de plaatsing van het altaar los van de achterwand, zodat celebratie met het gezicht naar de mensen mogelijk werd. Wat als een voorkeur door de post-conciliaire raad naar voren werd gebracht, ging al snel gelden als een wet. Het ideaal van de actieve deelname van de gelovigen aan de viering werd direct gekoppeld aan de *versus populum*-celebratie, die algemeen werd ingevoerd. De voorzitter van het *consilium*, kardinaal Lercaro, schreef echter in januari 1966 aan de bisschoppenconferenties:³⁶

Ten eerste, het is voor een levendige deelname aan de liturgie niet onmisbaar dat het altaar *versus populum* staat: in de mis wordt de hele liturgie van het woord gecelebreerd vanaf de zetel of de ambo, en dus gericht naar de gemeenschap; wat betreft de eucharistische liturgie, systemen voor geluidsversterking maken participatie voldoende mogelijk.

De vraag of de actieve deelname van de gelovigen ook, of mogelijk zelfs beter, in de *versus orientem*-opstelling kon worden verwezenlijkt is toen nauwelijks aan de orde geweest.³⁷ In de in dit artikel behandelde documenten is het thema ook afwezig. De keuze voor het losstaande altaar kan men op twee manieren motiveren: (1) door deze positie bevindt het altaar zich dicht bij de gelovigen; (2) door deze positie kan de priester gericht naar het volk celebreren. Beide motieven beroepen zich op de bewuste en actieve deelname van de gelovigen, maar ze vallen niet samen en kunnen ook los van elkaar bestaan. Met andere woorden, er zijn allerlei combinaties mogelijk, zoals: het altaar dicht bij de gemeenschap plaatsen en daarbij als priester en gemeenschap gericht naar het oosten bidden en zingen,³⁸ of: het altaar verder verwijderd van de gelovigen plaatsen, maar wel *versus populum* celebreren. De laatste jaren wordt deze vraag wel weer uitgebreid besproken.³⁹

³⁶ G. LERCARO: 'L'heureux développement', in *Notitiae* 2 (1966) 157-161; vgl. R. KACZYNSKI (samenstelling): *Enchiridion documentorum instaurationis liturgicae* 1 (1963-1973) (Turijn 1976) 203-204 (nr. 578).

³⁷ LANG: *Turning towards the Lord* 28vv.

³⁸ Deze mogelijkheid ontstaat bij een ellipsvormige opstelling, waarbij men het altaar verder weg van de apsis plaatst. 'Bij de tafeldienst sluit de gemeente zich van beide zijden van de ellips aan een achter het altaar, zodat men als in een halve cirkel rond het altaar is geschaard, maar tevens van achter het altaar gezamenlijk gericht is op de absis', aldus L. VAN TONGEREN: 'De ruimtelijke dispositie van de gemeenschapsliturgie', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 20 (2004) 124.

³⁹ J. TE VELDE: *Bidden naar het oosten, gebedsrichting in spiritualiteit en liturgie* (Nijmegen 2010) 68-72, 118-122; G. LUKKEN: 'De positionering van voorganger en gemeente in de eucharistieviering in de geest van de Constitutie over de Liturgie', in *Tijdschrift voor liturgie* 96/3 (2012) 122-141.

2) In nieuwe kerken heeft de nieuwe altaaropstelling vaak tot mooie resultaten geleid, in bestaande kerken koos men meestal voor de optie om het oude hoofdaltaar te handhaven omdat verwijdering ervan wat betreft de architectuur niet wenselijk werd geacht. Een aantal meters ervoor werd dan een nieuw altaar geplaatst. Dat leidde in veel gevallen tot lastige en onaantrekkelijke situaties. Het altaar is letterlijk in tweeën verdeeld, wat botst met het streven de oudkerkelijke situatie van het ene altaar te herstellen. Het feit dat de gelovigen nu twee altaren voor zich in beeld hebben gaat in tegen letter en geest van de conciliaire vernieuwingen, met name tegen het ideaal van het ene altaar als symbool van de ene Christus. De afweging tussen twee ongewenst geachte opties, óf de verdubbeling van het altaar óf *versus orientem* blijven vieren, viel praktisch altijd uit in het voordeel van de eerste. Men achtte een losstaand altaar onmisbaar voor de vernieuwde liturgie.

3) Het ideaal van de actieve en bewuste deelname van de gelovigen geldt als reden voor de veranderingen rond het altaar. Diezelfde bewuste deelname brengt het pontificale tot een belangrijke opmerking in de inleiding op de liturgie van de altaarwijding, in het hoofdstuk 'De pastorale voorbereiding'. We citeren het in zijn geheel (PP 26):

De gelovigen moeten niet alleen tijdig in kennis worden gesteld van de wijding van het nieuwe altaar, maar moeten ook naar behoren worden voorbereid om actief aan de plechtigheid te kunnen deelnemen. Daarom moeten zij op de hoogte worden gebracht van de betekenis van de afzonderlijke riten en van de wijze waarop zij geschieden. Voor deze catechese kan men gebruik maken van hetgeen hierboven is gezegd over de eigen aard en de waardigheid van het altaar en over de zin en de kracht van de riten. Aldus moeten de gelovigen doordrongen worden van oprechte eerbied die zij aan het altaar verschuldigd zijn.

We hebben boven geconcludeerd dat de vernieuwde visie op en plaats van het altaar symbool is van de actieve deelname van het volk van God aan de liturgie. Het is dan ook passend dat het pontificale uitdrukkelijk aandacht vraagt voor betrokkenheid en een catechetische vorming van de gelovigen bij gelegenheid van wijding en ingebruikneming van een nieuw altaar. Met name 'de oprechte eerbied die zij aan het altaar verschuldigd zijn' vraagt hierom. De noodzaak van liturgische catechese met betrekking tot het altaar lijkt nog altijd actueel te zijn.

4) De omgang met het altaar in zijn veranderde positie is nog niet altijd vanzelfsprekend. De beide aanduidingen die we tegenkwamen, dat het altaarblad zoveel mogelijk leeg is en dat het niet voor profane doelen gebruikt wordt, worden in de praktijk niet altijd nageleefd. Het aan die regels ten grondslag liggende besef dat een geheiligd voorwerp met een verheven en kwetsbare symbolische waarde vraagt om zorgvuldige omgangsvormen dringt maar langzaam door. 'Het altaar roept een aanwezigheid op, de aanwezigheid van Christus (...) waar-

digheid en integriteit, maar ook zachtheid en uiterste discretie.⁴⁰ Een drietal praktische suggesties om die presentie tot uitdrukking te brengen kunnen daarbij mogelijk dienstbaar zijn. (a) Het altaar is in nieuwe en in aangepaste kerkgebouwen vaak dicht bij de gelovigen geplaatst met de bedoeling dat daarmee hun betrokkenheid optimaal zou zijn. Het op meer afstand plaatsen, met royaal ruimte erom heen,⁴¹ kan een houding van respect bevorderen, zoals ook het, buiten de vieringen, aanbrengen van een afscheiding rond het altaar kan voorkomen dat het voor oneigenlijke zaken wordt gebruikt. (b) De traditionele eerbiedsbetuigingen zoals voorgesteld in de liturgische boeken, de buiging, de altaarkus, de bewieroking, maken ritueel iets zichtbaar van het heilige dat in het altaar gerepresenteerd wordt. Ze kunnen bijdragen aan het verdiepen van het gevoel voor de symboliek van het altaar. (c) Het altaar wordt ten onrechte vaak voor allerlei gebruiks- en siervoorwerpen benut. De spirituele betekenis van het altaar vraagt om een veelzeggende leegte, zeker voorafgaand aan en volgend op de eigenlijke eucharistie. Ook buiten de vieringen blijven de permanente symboliek en zeggingskracht van het altaar aanwezig.

6. Tenslotte

De veranderingen met betrekking tot het altaar zijn enerzijds een herbronning, anderzijds een democratisering. Met andere woorden: de nieuwe altaarregelgeving beperkt zich niet tot de pastorale doelstelling van het faciliteren van de actieve en bewuste deelname van de gelovigen, ze houdt ook een verschuiving in van een overwegend juridische naar een meer liturgische en spirituele benadering die geïnspireerd is door de kerkvaders en de liturgische praktijk van de eerste zes eeuwen. Het invoeren van veranderingen in de jaren zestig is in hoog tempo gegaan. Mogelijk is dat de reden waarom de nieuwe inzichten onvoldoende geland zijn. Het altaar als centraal symbool van verbinding tussen God en mensen en de mensen onderling, beeld van heiligheid en gemeenschap, wordt nog onvoldoende herkend. Verder onderzoek naar de uitvoering van de richtlijnen en vooral naar de feitelijke rol en beleving van het altaar in en buiten vieringen is gewenst. Wij hopen getoond te hebben dat de nieuwe regels voor het altaar een evenwichtige en diepgaande visie op de tafel van de Heer bieden.

Summary

The altar before and after the Second Vatican Council

One of the most striking changes in the visible aspect of the catholic liturgy in the last fifty years is the design, disposition and usage of the altar. In this article we focus on the developments in these fields since Vatican II. We compare the liturgical rules from the

⁴⁰ F. Debuyst zoals geciteerd in DE LEENHEER: 'De voorgangersstoel, de ambo en het altaar' 200.

⁴¹ DE CLERCK: *De liturgie begrijpen* 133.

Roman missal, the ritual for the consecration of the altar and the Codex Iuris Canonici as they applied before and after the Council. After comparing both the historical situations in liturgical legislation and collecting the differences we ask what motives and what theological and liturgical views have given rise to these changes. We describe five important theological themes in connection with the relevant renewals concerning the altar. The altar is: 1) Image of Christ. Therefore there is only one altar in the church. No side-altars are allowed in new churches; 2) Place to celebrate the Eucharist. By the consecration of the altar it is given this destination. The consecration is obliged for the altar; however, outside the church it is no longer an obligation to use a consecrated altar; 3) Heart of the local community of the people of God; therefore the altar has its disposition near the place where the faithful are located; 4) Connection with the martyrs; the altar can have a relic of a martyr; it has to be an authentic and recognizable one; 5) Sign of Christian spirituality; the rule that the surface of the altar should be as empty as possible refers to Christian faith, prayer and holy life. In the last paragraph we evaluate the changes and give some practical conclusions on the liturgical use of the altar.

Drs. Johan te Velde (1954) studeerde in 1981 af aan de toenmalige Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht in systematische theologie en liturgie en was daarna ruim dertig jaar lang werkzaam in het basispastoraat, de liturgische toerusting en het bisdombestuur van het bisdom Groningen-Leeuwarden. In 2012 trad hij in in de Benedictijner St. Willibrordsabdij te Doetinchem. Hij publiceerde *Thuiskomen in de liturgie. Liturgische catechese voor parochianen* (Groningen 2008); *Bidden naar het oosten. Gebedsrichting in spiritualiteit en liturgie* (Nijmegen 2010); *Het verhaal van het altaar. Een dynamisch fenomeen in de christelijke liturgie* (Nijmegen 2013).

E-mail: br.johantevelde@willibrords-abbey.nl

